

Szabó T. Attila

Korai magyar csontadatok

Váradi Lencsés György (1530–1593)

„Egész orvosságról való könyv azaz *Ars medica*” c. munkájában

2. A csont a régi magyar orvosi nyelv tőszavaiban

BEVEZETŐ

2019 júniusában Balatonfüreden rendezték meg a magyar csonttudományi társaság (hivatalos nevén: Magyar Osteológiai és Osteoarthrológiai Társaság (a MOOT) első (?) tudományos ülését.¹ A MOOT abból indul ki a saját honlapján, hogy közel 1 millió magyar állampolgárt – és világszerte még több magyart – érintenek csontbetegségek. Ennek ellenére még a törést szenvedett betegek fele sincs tisztában azzal, hogy betegségének alapja a csontritkulás. Ugyanakkor a fennállásának 25. évfordulóját ünneplő MOOT munkájának eredményeképpen a 2002 és 2018 közötti hét év alatt a csontritkulás alapján kialakult csonttörések száma 88 ezerrel 48 ezerre, ezen belül a csípőtáji törések száma 18 ezerrel 11 ezerre mérséklődött. A teljes lakossághoz viszonyítva ilyen jelentős mértékű csökkenést más országban még nem mutattak ki. A Társaság arra kérte a szakmai és civil szervezeteket, hogy csatlakozásukkal segítsék az újabb törések megelőzését.²

A magyar csonttudomány kérdése éppen a rendezvényt megelőzően, de attól függetlenül került látóterünkbe Balatonfüreden, a *Lencsés-hagyatékkal* való foglalkozás közben. Az első feldolgozás a révkomáromi Selye János Egyetem Tanárképző Kar Biológia Tanszéke és a Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács által rendezett, *A Rákócziak történetének interdiszciplináris kutatási eredményei* című nemzetközi tudományos szimpózium szervezőjének, dr. Nagy Melinda professzor asszonynak a felkérésére készült annak érdekében, hogy pontosabban lássuk azt a tudományos környezetet, amelyben ez a fejedelmi család élt és dolgozott (1).

A MOOT honlapja azonban nem foglalkozik a magyar csonttudomány történetével. Mivel véleményünk szerint a magyar szakemberek számára sem lehet érdektelen saját gyökereinek mélysége – lévén a múlt nemcsak mögöttünk, hanem alattunk is, hiszen azon állunk, arra építünk –, ezt a közel félezer éves magyar csonttudományi adatközlést a negyedszázada alapított MOOT támogatására is gondolva ajánljuk a Társaság tagságának³ és az egész magyar orvostársadalomnak is a figyelmébe. Tesszük ezt annál is inkább, mert Közép-Európából alighanem az itt közöltek a legrégebbi csonttudományi adatok.⁴

Ez a feldolgozás része annak a közleménysorozatnak, amely kimondottan az *Egész orvosságról való könyv azaz Ars medica* szakmai és orvosi nyelvi örökségével foglalkozik (2–5).

A FELDOLGOZÁS CÉLJA A jelen feldolgozás egyetlen célja: felhívni a figyelmet a magyar csonttudomány félezer évvel ezelőtti állapotára, a csontokra vonatkozó legkorábbi magyar orvosi ismeretek egy részének rendszeres áttekintése révén. Azt a részt tekintjük most csak át, amelyet Váradi Lencsés Györgynek (1530–1593) az *Egész orvosságról való könyv azaz Ars medica* című munkája őrzött meg számunkra (6).

Váradi Lencsés György a magyar és ezen belül az erdélyi XVI. század egyik – tudományos szempontból – legtitokzatosabb személyisége (7–10). A neve Szegedi Fraxinus Gáspárnak (1525>–1563) Nádasdy Tamással (1498–1562) és Kanizsai Orsolyával (1520k–1571) folytatott levelezésében bukkan fel először (11, 12). Ez azért érdekes számunkra, mert Szegedi Padovában, Vesalius iskolájában tanulta az orvoslást, a kor

¹ Az oszteológia (osteologia, magyarul csonttudomány) általában az emberi és állati csontok anatómiájával, szerkezetével és a csontokkal kapcsolatos ismeretek felhasználásával foglalkozik. Ezen belül az orvosi oszteológia – a 2019-es füredi kongresszus témája – elsősorban az emberi csontbetegségekre és ezek gyógyítására figyel.

² https://www.doki.net/tarsasag/osteoporosis/info.aspx?sp=124&web_id=https://www.doki.net/tarsasag/osteoporosis/info.aspx?sp=116

³ <https://www.doki.net/tarsasag/osteoporosis/personalweb.aspx>

⁴ <https://thesebonesofmine.com/2011/02/23/hello-world/>

egyik legjelentősebb orvosbotanikusával, Pietro Andrea Mattioli-val (Mathiolus, 1504–1577) is szoros szakmai és családi kapcsolatba került, és a Nádasdyak sárvári udvarából Pozsonyba költözve, ott a város megbecsült orvosaként hunyt el. Végül, de nem utolsósorban azért is fontos, mert gyaníthatóan – de még nem igazoltan – szerepe volt a magyar XVI. század legátfogóbb magyar nyelvű orvosi monográfiájának, az *Egész orvosságról való könyv azaz Ars medica* hat könyvének megszületésében. Tehát az *Egész orvosságról való könyv azaz Ars medica* keletkezéstörténete több – felátlatlansága miatt sem részletezhető – szálon kapcsolódhat össze Szegedi Fraxinus Gáspár személyével. Az *Ars medica* szerzőjeként ma Váradi Lencsés György az elfogadott. De az is kimutatható, hogy Szegedi sárvári tevékenysége – Nádasdy Tamásné Kanizsai Orsolya meddőségének sikeres kezelése – mély nyomokat hagyott Lencsés, a magyar *Ars medica* ma elismert szerzőjének érdeklődésében, szemléletében, tudásában, sőt szerepet játszhatott pályafutásában is.

ANYAG ÉS MÓDSZER

A jelen feldolgozás az *Egész orvosságról való könyv azaz Ars medica* rekonstrukciója, pontosabban annak digitális adatbázisa (*Ars Medica Electronica*, röv. *AMED*) alapján készült (13). Az adatkeresés időpontja: 2018. november 12.

Négy adatkeresést végeztünk:

1. az itt feldolgozott gépi keresés keresősorában keresőszóként (string) a végén csonkolt (*) „*csont**” szó szerepelt;
2. az itt fel nem dolgozott adatkeresés keresőszava az elején csonkolt „*csont**” jelsor (string) volt;
3. a mindkét végén csonkolt „*csont**” keresősor olyan sok találatot eredményezett, hogy azt a program már nem tudta kezelni;
4. a csontvelő miatt külön is rákerestünk a „*velő**” és „*velej**” keresőszavakra.

Az *Egész orvosságról való könyv azaz Ars medica* (6, 13) hat könyve a következő címeket viseli:

1. könyv: Emberi testnek betegségről való orvosságok
2. könyv: Testnek ékesítésére való orvosságok
3. könyv: Forróságokról való orvosságok
4. könyv: Dagadásokról és annak sebeiről való
5. könyv: Fegyver avagy egyéb mia lett sebekről és csontbeli nyavalyákról
6. könyv: Mérges állatoknak megmarásáról és egyéb mérges dolgoknak ártalmi ellen

Ennek a hat könyvnek a kézirata valamikor 1577 körül kerülhetett Heltai Gáspár kolozsvári nyomdájába. Ekkor a nyomdát már Heltai felesége és fia vezette, és ők – vélhetőleg – nem tudták már vállalni a nagy mű kiadását. Viszont – az utókor szerencséjére – beköttették a kéziratot, amely visszajutott a szerzőhöz, Gyulafehérvárra. Lencsés György halála után a kézirat – még ismeretlen körülmények között – Nagyváradra kerülhetett, ahol egy kéziratos másolat készült róla. Az 1600-as években a kötetet Nagyenyeden, a református

kollégium könyvtárában őrizték, és végül innen került mai otthonába, a marosvásárhelyi Teleki Tékába. Közben kalandos utat járhatott be, ismételten másolhatták is (harmadik másolata biztosan készült Erdőszentgyörgyön az 1700-as években), közben megsérült és csonkult (8).

A máig megőrzött – és egyben a legteljesebb – Lencsés-féle kéziratot Varjas Lajos betűhű kiadásban Kolozsvárott kiadta (7).

Ezt a kiadást használtuk fel mi 1978-ban a Melius Juhász Péter *Herbáriuma* 400. évfordulós kiadásának jegyzetelése során (14). 1980 és 1985 között került sor Kolozsváron a három hiányos (de szerencsére egymást jól kiegészítően csonka) kézirat összeolvasására és a teljes mű „rekonstruálására”. Ezt követte az eredeti, a váradi másolat és az erdőszentgyörgyi másolat alapján készült (immár nem nyelvészti, hanem természettudományos szempontokat követő) rekonstruált kézirat digitalizálása 1988–1995 között Budapesten és Szombathelyen. Végül ebből a digitalizált változathoz épített szöveget és az adattárat adtuk ki *Ars Medica Electronica* címmel CD-ROM formában (13). Megjegyzendő, hogy ebben az adattárban Lencsés eredeti (nyomdai) kézirata és saját utólagos betoldásai mellett más kezek későbbi betoldásai is szerepelnek. Ezek elkülönítése az „Adattári rész” alapján lehetséges, de ettől a jelen feldolgozásban eltekintettünk.

Nem kerestünk rá külön az adatbázisban a csonttörésekre, ficamokra, ízületi bántalmakra stb. vonatkozó adatokra.

Valamely talált adat (rekord) általános szerkezete a következő:

Kötet címe: Emberi testnek betegségről való orvosságok

Fejzetecím: Az főről

Magyar alfejezet: Agyvelőről

Magyar témacím: [A főnek fájásáról]

Magyar betegségnév: Félfelől való főfájásról

Latin betegségnév: **Hemi crania**

Recept/szám: -

Példamondat (rekord):

– Főnek félfelől való fájása, mely vagyon avagy jobb felől, avagy bal felől, amint az **agykoponya csontjának válaszai** vannak. (I.10b)
Ahol I. = könyv; 10 = levél; a/b = recto/verso (színe/fonákja)

Ettől a szerkezettől a szöveg sajátosságai adódó kisebb eltérések is előfordulhatnak, pl. ebben a példának idézett rekordban nincs recept, se receptszám.

EREDMÉNYEK

A csillaggal végén csonkolt „*csont**” jelsorra a gép 34 képzett többszóformát talált 556 csontokra vonatkozó rekordban:

csont, csontba, csontban, csontbeli, csontbéli, csontból, csonthoz, csontig, csontja, csontjai, csontjainak, csontjait, csontjaival, csontjának, csontjáról, csontját, csontjától, csontjuk, csontkiesés, csontkiesésnek, csontnak, csontocska, csontok, csontokat, csontokban, csontoknak, csontoknál, csontokra, csonton, csontostól, csontostul, csontot, csontot, csonttól, csonttörésre.

A csillaggal elején csonkolt „*csont” jelsorra (keresőszó) a gép további 72 összetett, de képzetlen szavakat tartalmazó adatot talált 18 szóformában:

ágyékcson, bokacsont, csípőcson, ebcson, gerinccson, halcsont, hátgerinccson, kabolalócsont, karcson, könyökcson, lócsont, nyakcsont, oldalcsont, ökörccson, szárcson, szarvascsont, térdcsont, vállcsont.

A csillaggal elején és végén is csonkolt „*csont*” jelsorra (keresőszó) a gép már kezelhetetlenül sok találatot jelzett, és lehetetlent kért: azt kérte, hogy pontosítsuk a keresést.

A „velej*” jelsorra 57 találatot kaptunk 8 képzett formában: *veleje, velejéből, velejének, velejére, velejéről, velejét, velejével, velejük*. Ebből 35 vonatkozott valamilyen állati csontvelőre (esetenként az agyvelőre is). Megjegyzendő, hogy külön az „agyvel*” jelsorra keresve ezernél több találatot kaptunk; ezekkel itt nem foglalkozunk.

Egy rekord az adatbázisban általában egy mondatot jelent. Ezek az adatok az emberi agykoponyára, arckoponyára, orrcsontokra, állkapocsra, gerincoszlopra, alsó és felső végtagokra és függesztőövekre, csontvelőre, csonthártyára, ízületekre, állati csontokra, illetőleg általában a csontokra vonatkoznak (összesen 199 adat). 379 esetben a „csont*” a rekord valamilyen címsorában szerepelt, pl. az egyik könyvnek a címe is *Fegyver avagy egyéb mia lett sebekről és csontbeli nyavalyákról*. Ebben az esetben a sebekről szóló rész gyakorlatilag nem vonatkozik a csontokra. A „csontbeli nyavalyákról” szóló rész minden rekordja ugyan a csontokra vonatkozik, de nagyobb részükben nincsenek valós csontadatok.

1. táblázat. A *contra* vonatkozó adatok tematikus megoszlása az *Ars Medica Electronica* adattárában

Agykoponya	11 adat
Arcsont	1 adat
Orrcsontok	4 adat
Állkapca	7 adat
Nyakcsontok (nyakcsigolyák)	7 adat
Hátgerinccson (gerinccsigolyák)	6 adat
Derékcson, ágyékcson, csípőcson	7 adat
Kéz, kar	11 adat
Könyök	11 adat
Váll, lapocka	8 adat
Talp, lábszár, térd	11 adat
Csontvelő	35 adat
Csonthártya	8 adat
Különféle csontok	10 adat
Csont (általában)	62 adat
MINDÖSSZESEN	199 adat

AZ ADATOK ORVOSI NYELVI KIBONTÁSA

Az arab számok itt a találatok sorszáma-ra vonatkoznak a jelen keresésben.

Agykoponya, 11 adat

1. Hemi crania: agykoponya csontjának válaszai; 129. agynak koponyáját avagy egyéb csontokat; 379. agykoponyán; 385. agykoponya ha megtörik; 386. agykoponyának igen nagy törésének jele; 387. ne törjék az agykoponya; 388. betörött az agya koponyája; 389. csontnak romlása felől gyanakodás ... agykoponyának válaszi; 390. agykoponyának töreése ... az csontnak hasadása; 391. megtörött ... az csont az agyvelőt ... nyomja

Arcsont, 1 adat

45. orcájának csontjai

Orrcsont, 4 adat

7. orrnak csontja; 13. benn való vékonyka csont; 392. orrban török meg csont vagy porcogó; 394. oldalul törött meg az orr

Állkapca (ma: állkapocs), 7 adat

395. az állkapca török meg; 409. állkapca oda elé is ... kiesik; 515. [Állkapcának leesése] Luxatio mandibulae. Az állkapcának leesése ritkán esik meg; 516. Mikor azért leesik, helyére kell hirtelenséggel helyeztetni; 517. Így kell azért helyére vinni. (V. 22a); 518. ... az állkapcát mozgassad mind jobbra, balra, és hirtelenséggel terjeszd ... ki; 520. Egy ember hátul az állkapcájának fejét kétfelől az fül alatt tartsa erősen, te kend meg dealteával

Nyakcsontok (ma: nyakcsigolyák), 7 adat

6. felső nyakcsigolyától; 412. Az nyakcsontok ha oda be esnek; 529. [Nyakcsont helyéből kiesése] Latin betegség-név: Spondilia nyomd addig erősen, hogy az hátgerinccsont helyére menjen; 523. Exarthrima, Exarticulatio, Magyar betegség-név: [Nyakcsont helyéből kiesése], Latin betegség-név: Spondilia, Az nyaknak csontjai hét, és az hasnak csontjai tizenkettő; 524. Ha az nyakcsont helyéből kiesik, félő hirtelen haláltól; 525. De ha ide ki esik, meggyógyulható, ha nem késnek az gyógyításával; 526. ... nyakcsontot onnét belől nyomással vidd az előbbi helyére, ... és az vállcsonthoz kösd

Hátgerinccson (ma: gerinccsigolyák), 6 adat

45. hátának gerinci és csontjainak minden ízei; 400. az hátgerinccson vagy az törés, ... az csont ott ugyan éles; 414. hátgerinccsontok is ha leesnek; 415. megváltoznak állási az hátgerinccsont; 527. Az hátgerinccsontok ha ide ki esnek ... igen halálos, s ha az első hat gerinccsont esik ki helyéből, az lélegzetvételt elfogja; 528. az gyermekcsékben akármelyik hátgerinccsont ha kiesik helyéből, gyógyulhatatlan, és görbévé csinálja őket

Mellcsont (ma: szegycsont), 5 adat

3. az mellnek csontja alatt; 24. az [csont] mi felül az csőcsönnyen vagy; 27. mell csontjai; 31. melle csontja porcogóját; 33. gége alatt való csontot

Oldalcsontok (ma: bordák), 7 adat

28. bal felől való csontok, oldalcsontok; 143. oldalcsontok alatt való hús; 147. az legelső oldalcsontok alatt való húst az oldalcsontok felé vonzza; 344. jobb felől az alsó oldalcsont alatt; 345. bal felől való végső oldalcsont alatt; 378. meghajol, mint az oldalcsont; 396. oldalcsont törik meg; 416. oldalcsontok

Derekcsont, ágyékcson, csípőcson, 7 adat

23. dereknak csontjait; 34. ágyéknak alatta való csont; 35. ágyék ... csont; 39. ágyéka csontja; 49. csípőknek és ágyéknak csontjának ízeiben; 53. az övedzés alatt való csontok; 53. csípőcsonban; 53. ágyékcson

Kéz és kar csontjai, 11 adat

47. nyolc csontokat az kéznek fejében; 65. kisebbik karcsontban; 65. szárcsontnak első részében; 400. karnak ... [csontja]; 416. karcsontok; 419. az felső karcsont eltávozik; 420. elé esik ki, az felső karcsont; 421. alsó karcsont az felsőtől mindenfele kimegyen; 422. behorgad az felső karcsont, és ki nem nyújthatni; 424. kimenyült kéz; 428. kéznek tenyereinek; 429. ujjai ... az kéznek ... kiesnek; 545. [Az kézfőnek ... kiesése, menyülése] Iunctura man[us]

Könyök, 11 adat

536. könyökcsont mikor az könyökből kiesik, Cubitus; 537. Igen sietni kell ... helyére vinni az csontot, ... az beteg ugyan meg is hal miatta, ha igen kiesett az csont; 538. Ennek jele ... *egyfelől görbeség ... másfelől nagy vápa*; 539. kiesett könyökcsontot helyére vinni; 540. kezdet tedd az könyökcsontra, és ... nyomd az tenyered tövével, hogy helyére menjen az kiesett csont; 541. Ha pedig oda be ment az csont, így hozzád ki; 542. Az vállát és az karját, ... fogasd erősen öszve mindaddig, hogy az könyökcsont vissza helyére menjen; 543. Ha ide ki esett az könyökcsont, ... szorítsad az könyökcsontot igen erősen; 544. nehezen [mozo]gna?? az könyökcsont

Váll és lapocka csontjai, 8 adat

18. lapockái; 65. vállcsontoknak közepiben; 417. vállcsont szélére; 399. vállcsontnak és combnak megtörés; 531. [Felső karcsontnak vállból kiesése] Adiatorium. Az vállcsontnak kiesése avagy inkább az felső karcsontnak vállból kiesése; 532. kezdeddel vonjad alá az karcsontot; 534. Az embert fektesd hanyatta, ... az sarkad szinte az vállcsonthoz igen közel mellette legyen, ... mintha ki akarnák szakasztani az lapockacsonttól; 535. helyén leszen az csont, ... kösd erősen oda az vállcsonthoz

Csípő, medence, ágyék, comb csontjai, 9 adat

48. combnak csontjainak feje; 48. csípőcsonba befogaltatik; 48. az nagy széles csont ... az melyen ülünk;

53. csípőcson; 53. ágyékcson; 399. combnak megtörése; 425. comb ha oda be esik; 549. Comb csontnak avagy csípőcson[nak kiesése] Az combnak csontja négy módon esik ki helyéből; 548. Ide ki mikor esik, az láb megrövidebbül ... az csont közt vápa tetszik; 549. Oda befele mikor esik, az láb hosszabbnak találattik ... az csípőcsonnak feje alászáll az combközre; 550. Mikor oda elé esik, ... combközi megdagad, és az vizelet is megbántatik; 551. Ha pedig oda hátrafele esik ki, az láb[meg] rövidül, ... és az csípőcsonnak [feje] ugyan horgason menvén lehajol; 553. az ízek[et moz]gassad, forgassad kívül, míg nem helyére megyen az c[sípő]cson

Talp, lábszár és térd csontjai, 11 adat

53. térd alatt való csont; 53. bokacsont; 53. szárcsont; 53. az övedzés alatt való csontok; 399. combnak megtörése; 426. ide ki esik az egész láb; 427. térdcsont mindenfele elfordulhat; 428. talpaknak csontjai; 429. ujjai az lábna; 400. szárnak [csontja]; 417. lábna csontjai esnek ki és kimenyülnek

Csontvelő, 35 adat. Lásd a Függelékben**Csonthártya, 8 adat**

46., 74. csontoknak hártáit, az csontok hártáiban; 49. az hártákba, melyek kívül az csontot betakarják és körülveszik; 62., 63. csontok közé és az csontoknak betakaró hártáiba foly (az francu); 67. az csontoknak hártáiból nevedett (szemölcs); 75. csont között való hártákban; 391. agyvelő és annak hártái

Ízület, 4 adat

1. Hemi crania: agykoponya csontjának válaszai; 49. üregbe, melyben az csontoknak vége forog; 49. csípőknek és ágyéknak csontjának ízei; 50. minden csontjának ízeiben (köszvény)

Csont (általában), 62 adat

8. az csontnak ki alatta vagy; 9. mind az csontig használ; 10. az csonttól elválasztja; 11. vékony csontokat eszi; 15. csontocska; 18. csontoknak végei; 19. húsa az csontjától elválják; 26. csontostól rontsd öszve; 29. csont vagy kő nevedett; 32. mely eb csontot rág; 38. csontok, belső részek, tagok és belek nélkül vagy; 45. csontnak ... öszvefogalása; 52. törd meg egészlen minden csontjaival; 53. rontsd meg minden csontját; 54. csont közül kivonzza az ott való nyerseséget; 55. kövér ebet ... csontostul főzd meg; 57., 58. mind az csontig elrothadt; 60., 61. minden csontokra elhat (az belpoklosság) az belső tagokban is és az csontokban; 62. az csontokat, az köteleket, az hártákat és az inakat kezdi bántani (az francu); 64. enyves nedvességek mikor az csontban vannak; 69. az csontok ... tereh miatt ugyan öszvetőretnek; 70. csontjai ugyan kidüllednek (hectica); 70. az csontoknál és inaknál egyéb nem maradt; 71. csontjáról az húsa lefőjön; 73. helyéből kiment csontokat helyre csinálni; 73. megtörtöket pedig megigazítani és helyére szerzeni; 76. Caries ossiu[m]...

az csontoknak sem hagy békét; 77–96. *témacím*ben: [Csonatok meghalása] *Caries ossiu[m]*; 97. csontokhoz; 99–449. *Kötet címe: ... Sebekről és csontbéli nyavalyákról*; 105–171. *Fractura – Az csontban romlás*; az csontnak elválása, romlás; az agynak koponyáját avagy egyéb csontokat beborítják; 130. Az megsebesült csont ha kitetszik; 151. az fájdalom szinte el alá az csontok közé ... vitetik; 226. az seb csak ne legyen csontnak törésével; 312–343. *Csontra húsnak neveléséről*; 371. ha ott valami csont törött meg, azt vedd ki; 374–553. *Csontbéli nyavalyákról következik*; 374. Az csontnak vannak nyavalyái és vétkei; 375. mikor az csont megvétkesül, beromol, meglíkad, meghasad vagy megtörik; 376. Megvétkesül, mikor megfeketül tüzes vasnak égetése mia az csont, gonosz kelevény mia, szoros és mély kelevény sebnak lika mia, fene mia, meglágyulás mia, megveszés és megszáradás mia; 377. nemcsak az színe vesz el az csontnak, de az állandósága és erőssége is, ... megismerni az csont ha látható, ... mikor az csontot éri; 378. Betorpad vagy beromol az csont, mikor az csontnak felső része ... meghajol, mint az oldalcsont, ... az csont beljebb nyomatik, ... vápás lesz; 379. gyermekcséken, mivelhogy gyenge csontjuk vagyon, ... az agykoponyán, ... az csonton levő hús megtöretvén; 380. Meglíkad az csont, ... ép az a csont, de lika vagyon; 381. [Az csont] Megtörik vagy egyenesen, vagy oldalaslág, vagy kifordulva, ... törése vagy tonka, vagy hegyes; 382. Az meghasadott és megtörtött csontot könnyű megismerni, hogyha ... darabossága az csontnak megismertetik; 383 morzsolódott csont; 384. az csontban való esetek; 397. törés és betorpadás; 401. az csont helyéből kimozdul avagy kiesik, az magyarul menyülés; 402. ízből kimozdulván helyéből az csont kiesik, ez magyarul leesés; 403. egyik csont az másiktól kevésbé megyen és válik el, magyarul az menyülés; 404. vagy elé, vagy hátra, vagy oda be, vagy ide ki esik és jó ki az csont; 405. csontkiesés ... erőszakkal az csontot tulajdon helyéből el kimozdítják, avagy az köteleit megszakasztják; 407. ... lesz az csont kiesése belső okokból, ki az köteleket és az ízeket meglágyítja és ... az ő enyves voltával az csontokat csiszam[ ]óvá csinálja; 408. ahonnét az csont kiesett; 409–410. állkapca oda elé esik ... oldalaslág lesz az kiesés; 430–443. *Csontnak töréséről*; 444. eltört csontot, csodálatosképpen megforraszt; 446. igen jó kötni az megtörtött csontot; 447. Ebkölyöknek az agya velejét vedd ki, kend báránnyőrre, tedd az törött csontra; 448. hintsd az csonttörésre s megforrasztja; 449. Törött csontnak kivételéről; ... kösd az sebre, az megtörtött csontot kivonzza

Különféle csontok, 10 adat

14. hálnak csontja; 20. cinkának az álla csontját; 42., 44., 72. szarvasnak szívében mely csontot találni; 68. szarvas szarvában az mely csontot találni; 555. mely csontot az szarvasnak szívében találni és az szarvasnak szarvát; 66. hattyúmadárnak csontját törd meg; 300. pávának szára csontját; 379. gyermekcsék ... gyenge csontjuk

Szarvas: 2., 17., 43., 36., 39. Szarvas csontjának az veleje; szarvas szára csontjának velejét, Szarvasnak szára csontja velejéből

Ló: 4. gyermekded lónak avagy szarvasnak csontja velejét; 5. ménlő csontja veleje; 55. lónak csontja velejét

Szarvasmarha: 12. tehén szára csontja velejét; 16. borjú csontjának velejét; 30. borjúnak szára csontjának velejét; 21., 22., 25. borjú szára csontja velejét; 41. borjú szára csontjának, kit azonnal öltenek meg, az velőjét; 59. üdő szára csontjának velejét

Kutya: 55. ebcsontra velejét; 447. Ebkölyöknek az agya velejét ... kend báránnyőrre, tedd az törött csontra

További állatok: 37. lúdnak háját és csontja velejét; 98. akárminemű négy lábú állatnak csontja velejével kenjed; 554. ennyivaló állatoknak agya velejük és csontokban levő velők (*jók mérgek ellen*); 556. akármi csontnak az veleje, négy lábú állatnak és madaraknak is agyok veleje

ÉRTÉKELÉS

Az itt közölt eredmények csonttudományi értékelése az illetékes szakemberek (orvosi oszteológusok), a szaknyelvi értékelés pedig a szaknyelvészek feladata lesz.

Ami a különböző emberi testtájak csontjaival kapcsolatos érdeklődés, illetve az ezekre vonatkozó magyar ismeretek mértékét illeti, ezek a jelen közlés alapján is elég jól értékelhetők. Az adatok, érthető módon, elsősorban a kéz, kar, könyök, váll és lapocka csontjaira vonatkoznak (az adatok közel 20%-a). Kevesebb, de viszonylag magas a csigolyákkal kapcsolatos tudás (az adatoknak közel 8%-a). Az alsó végtag csontjaira (talp, lábszár és térd) az adatok mintegy 7%-a vonatkozik. Hasonló a helyzet a koponyacsontok és a csonthártya esetében is. A bordákra, a szegycsontra és a csípőtájékra már kevesebb figyelem irányult: külön-külön az adatok alig több mint 4–4% utal ezekre. Az orr- és arccsontokra van a legkevesebb adat. Ugyanakkor az itt elemzett adatok közel 40%-a vonatkozik általánosságban a csontokra.

Meglepő a csontvelő felé irányuló, félezer évvel ezelőtti magyar orvosi figyelem; az adatok több mint 15%-a csontvelővel, főként ennek orvosi felhasználásával kapcsolatos. Igaz ugyan, hogy az adatok jelentős része állati csontvelőre vonatkozik, de még ebben az esetben is jelentős a csontvelőre irányuló korai magyar orvosi figyelem.

Végül, de nem utolsósorban az *Egész orvosság...* könyvében található az állatcsontok első magyar „tudományos” felhasználására vonatkozó, tehát már „állatcsonttani” adatok is, a ló, szamár, juh és lúd csontjainak orvosi felhasználására vonatkozóan (az adatok több mint 3%-a).

Arra is ismételtelen fel kell hívni itt a figyelmet, hogy ezek a számok csak a tőszavak formájában előforduló „csontos fogalmakra” vonatkoznak. A Lencsés György és követői által használt összetett „csontos szakszavak” képzetlen és képzett formáinak elemzése a jövő feladata. Ilyen elemzés bizonyára jelentősen fogja gazdagítani a korai magyar csonttudomány-nal kapcsolatos ismereteinket.

ÖSSZEFOGLALÁS

Ez az adatközlés a „csont” szónak a régi magyar orvosi nyelv képzett tőszavaiban való előfordulását tekinti át az *Egész orvosságról való könyv azaz Ars medica* digitális rekonstrukciójából épített digitális adatbázis alapján, de a szóösszetételek nélkül, tehát csak a képzett és képzetlen tőszavak tekintetében (6, 13).

A XVI. századi magyar orvosi nyelvben 177 csontokra vonatkozó képzett és képzetlen tőszót talált 34 különböző formában. Ebből 62 általában említi a „csont”-ot, 35 a csontvelőre, 33 adat vonatkozik a kéz, kar, könyök, váll és lapocka csontjaira, 13 a nyak- és gerinccsigolyákra, 11 az agykoponyára, ugyancsak 11 a lábfej (talp), lábszár és térd csontjaira, 10 a különféle állati (ló, szamár, juh, lúd stb.) csontokra, 8 a csontthártyára, 7 az állkapocsra, ugyancsak 7 a csípőtáj csontjaira, illetve további 7 az oldalbordákra, 5 a szegycsontra, 4 az orrcsontokra és 1 az arccsontokra.

Ezenkívül (pontosabban emellett) még előkerült 18 összetett, de képzetlen formában szereplő, csontokra vonatkozó magyar szakszó is (72 adat). Ezek, illetve a keresőmotor által kezelhetetlen mennyiségűnek minősített (elől-hátul csonkolt) csontadattömeg további feldolgozás feladata.

Ez a közlés azért is fontos, mert Közép-Európából alighanem az itt közöltek a legrégebbi orvosi csonttudományi (oszteológiai) adatok.

IRODALOM

- Szabó T. Attila (ifj.) *Korai magyar csontadatok Váradi Lencsés György (1530–1593) „Egész orvosságról való könyv azaz Ars medica” c. munkájában*. 1. Az adatok bemutatása. Előadás a „A Rákócziak történetének interdiszciplináris kutatási eredményei” című nemzetközi tudományos konferencián. Komarno-Révkomárom, 2018. december 3.
- Szabó T. Attila (ifj.) *Váradi Lencsés György (1530–1593) Egész orvosságról való könyv, azaz Ars Medica című könyvének tartalomjegyzéke és mutatói mint a XVI. századi magyar orvosi nyelv kincstára* Magyar Orvosi Nyelv 2010, http://real.mtak.hu/19487/1/MONY_2013_02_Varadi_Szabo_u_110015.532907.pdf.
- Szabó T. Attila (ifj.) *Váradi Lencsés György (1530–1593) és a magyar orvosi-élettudományi szaknyelv a XVI. században az Egész orvosságról való könyv, azaz Ars Medica (1577 k.) tükrében* Magyar Orvosi Nyelv 2013;2:82–91.
- Szabó T. Attila (ifj.) *Szegedi Körös Gáspár (1525k–1563) – az első dokumentáltan sikeres magyar méhdaganat-kezelő orvos* <https://egeszsegugy.cafeblog.hu/2013/11/04/otszaz-eves-a-magyar-orvosi-nyelv/>, <https://core.ac.uk/download/pdf/42930439.pdf>.
- Szabó T. Attila (ifj.), Tóth K. *Transylvanian Hungarian pediatry anno 1500 based on the digital reconstruction of the monograph written by G. Váradi Lencsés (1530–1593) under the title „Six Books about the Entire Medicine – Ars Medica” [in Hung: Gyermekcséknék való orvosságok anno 1500 Váradi Lencsés György (1530–1593), Egész orvosságról való könyv azaz Ars medica rekonstrukciója nyomán]* Kaleidoscope Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat – Journal of History of Culture, Science and Medicine 2016;6. No.12.
- Lencsés V. Gy. *Egész orvosságról való könyv azaz Ars medica I–VI*. Nyomdai kézirat, 1577k.
- Varjas B. *XVI. századi magyar orvosi könyv* Erd. Tud. Int., Kolozsvár 1943, <http://mek.oszk.hu/01100/01159/01159.pdf>.
- Szabó T. Attila (id.) *Újabb adalékok a XVI. századi Orvosi könyv kérdéséhez. Nép és Nyelv*. Válogatott tanulmányok és cikkek, IV., 530–545., Kriterion Könyvkiadó, Bukarest. Uő., uo. 1974/1979, Lencsés György „Ars medica”-jának kézíratai.
- Spielmann József *Az Ars Medica szerző- és forráskutatása* Korunk 1973. febr.: 294–304. http://epa.oszk.hu/00400/00458/00428/pdf/EPA00458_Korunk_1973_02_294-304.pdf.
- Spielmann József, Trócsányi Zsolt, Lázár Szini Karola *The first scholarly medical book in Hungarian: Ars medica of György Lencsés* Budapest, Almárium 1976:147–175.
- Vida Tivadar (szerk., ford.) *„Szerelmes Orsikám...” A Nádasdyak és Szegedi Körös Gáspár levelezése* Utószó: Grynaeus Tamás. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó 1988.
- Papp Gábor *Házastársi örök szerelem. Nádasdy Tamás és Kanizsai Orsolya levelezése* http://epa.oszk.hu/00400/00458/00625/pdf/EPA00458_korunk_2016_12_004-013.pdf.
- Szabó T. Attila (ifj.), Biró Zs. *Ars Medica Electronica, Lencsés György (1530–1593), Ars Medica – Egész orvosságról való könyv Gyulafehérvár AMED Adatbázis, BTE Gamma (3. lemez), Biotár Electronic, Budapest–Kolozsvár–Szombathely–Veszprém 2000.*
- Szabó (T.) Attila (ifj., szerk.) *Melius Péter – Herbárium. Az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól* Bevezető tanulmány-nyal és jegyzetekkel sajtó alá rendezte Sz. (T.) A. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1978, 1979 (Budapest számára – a két kiadás nem teljesen azonos).

FÜGGELÉK

Csontvelő a korai magyar gyógyításban

Egy részletes példa receptszövegekkel

A példa 35 adata jól mutatja, hogy az 1500-as évek magyar gyógyítói már megtapasztalták a csontvelő hatásosságát bizonyos betegségek és panaszok kezelése során. Nyilván nem emberi, hanem állati csontvelőt alkalmaztak, elsősorban a nagytestű patásokét (szarvas, szarvasmarha, ló), ritkábban kutya- vagy madárcsontvelőt.

Az idézett példák első csoportjában a példamondat végén zárójelben megadtuk az idézetek pontos helyét is (kötet és lapszám), sőt az utolsó esetben – az áttekintett adatmennyiséget érzékeltetendő – azt is, hogy az itt idézet recept az 1570-es években készült monográfia hatodik kötetének 4. lapján lévő 4283. recept.

A példamondatok elején lévő sorszám a jelen keresés találati sorszáma; a hiányzó számok esetében a találat csak „agyvelő”-re vonatkozott. Megjegyzendő még, hogy az „agyvelő” keresőszó több, mint 1000 találatot eredményezett. Ezeket sem vettük itt figyelembe.

Keresett szó: „velő*” (végén csonkolva)

Erre a keresőformára 4 adat került elő, ebből 2 állati csontvelőre, 1 csontvelőre és agyvelőre, 1 pedig csak agyvelőre vonatkozik.

Leesés (prolapsus)

1. Azután jegenyefának terpentináját, **borjú szára csontjának, kit azonnal öltenek meg, az velőjét** olvasztva és megszűrve, opiomot, rózsát, törött sáfránt, mindenikből végy keveset-keveset. (I. 263b)

Ajakrepedezés

2. Az faggyat és velőt metéld és olvaszd meg, azután meg is szűrjed. (II. 20b)

Mérges állatok harapása ellen

3. Annak okáért erre az dologra enivaló állatoknak agya velejük és csontokban levő velők jónak ítéltetnek lenni. (VI. 4a; Receptszám: *4283)

Keresett szó: „veleje*” (végén csonkolva)

Erre a keresőformára 57 adat került elő, ebből 32 állati csontvelőre (esetleg agyvelővel együtt használva), a többi csak agyvelőre vonatkozik.

Fél(oldali) gutaités

5. Fekete ürmet mind magostul, öregbik egérfarkat mind magostul, csalán magot és beléndfűmagot gyökerestül, viaszt, fenyőszurkot, óhajat, új castoreumot, faolajat, gyermekded lónak avagy **szarvasnak csontja velejét,**

bort, ezeket törd mind öszve jól, azután tedd tiszta fazékba, és főzd jól meg az borban egy egész óráig, szűröd ki, ezzel kenjed reggel és estve az gutaütött tagot melegen.

Egy tagnak gutaitése

6. Lócsontnak az velejét vedd ki, olvaszd meg, az mely tagon az gutaütés vagyon, azzal kenjed.
7. Az férfiúnak **ménló csontja veleje** szükséges.
8. Az asszonyállatnak pedig **kabolalócsont veleje**.

Szemben való súly

11. **Ökör csontnak velejét,** tikmonnak székit és faolajat főzd össze serpenyőben, facsard ki, ezzel kenjed a súlyt, ruhá[ba] is tégy belőle és tedd reá az súlyre.

Orrnak varassága

13. Violaolajt, mondolaolajt, **tehen szára csontja velejét,** málvának magvát, ezeket egy kis viasszal elegyítsd öszve, és gyakorta ezt tegyed az varra.

Nyelvnek gutája

16. Leszen attól, hogy az nyelv mindenestől fogva meg-aluszik és nem érez, amikor azok az inak teljességgel megbántatnak, kik az agyvelőnek hetedik öszvefoglásától közel az **hátgerinc velejének** kezdetinél származnak.

Nyakfájás

17. Kaporolajt, lúdhajat, **szarvas szarva velejét,** három pénz nyomatnyi törött kámfort elegyíts öszve, ezzel kenjed az nyakat.

Hurut (gyermeknek)

18. Tikháját, lúdhajat, récehájat, új vadat, aa. 3 D, fejrőliliom-olajt, mondolaolajt, székfűolajt, aa. 3 D, **borjú csontjának velejét,** 2 D, ehhez az mennyi viasz illendő, csinálj kenőíret, melegen estve és reggel az mellét, hasát, oldalát ezzel kenjed.

Tüdő és mell betegsége (vértől való sárga sár, aszúkórság, mellnek nyavajája)

19. Rutaolajt, spicanardolajt, **szarvas csontjának velejét** elegyíts öszve, kékliliomot, hisopot, feketepeszercét, törd porrá, elegyítsd öszve ezeket, tégy terpentinát hozzája, ebből csinálj ragadó flastromot irhára, az melle porcogójától fogva az oldalát az tüdeje felől borítsd be vele.

20. Terpentinát, jegenyefaenyvet, stiraxot, mastixot, sandaracát, **szarvas szarvának velejét,** aa. 1 U, ezeket elegyítsd öszve, és reggel az betegnek adj ebből megenni 1 D.

21. Sárga viaszt, **borjú szára csontjának velejéből,** aa. 6 U, ezt olvaszd meg, szűröd meg, és úgy vegyed azt ki, mikor tiszta.

Szívpanaszok (gyermeknél)

24. Tikháját, lúdhajat, récehájat, új vaját, aa. 4 D, székfűolajt, fejrőliliom-olajt, aa. 3 D, **borjú csontjának velejét,** 2 D, ehhez tégy, az mennyi tiszta.

Méh (madra) betegsége

28. Sárga viaszt, **szarvas szára csontjának velejét**, réceháját, terpentint, mind egyaránt vegyed, egy kicsiny opiomot, elegyítsd össze ciprusolajjal, csinálj csapot, itasd föl ezeket, told föl az szeméremtestébe, tüzesülésről, fenéről, sebről, kelevényről ez igen jó orvosság.

29. Azután az följét szűrd le róla, az mi leszűrődik, ismét tégy más tejet hozzája, elegyítsd össze, tégy ahhoz safránt három pénz nyomónyit, rózsaoajt két latot, **lúdnak háját és csontja velejét**, mindkétfélét fél latot, csinálj mindezekből flastromot írhára, az asszonyállatnak tedd az hasára és csípőjére.

30. **Szarvascsont velejét** törd össze rózsával, hogy olyan sűrűsége legyen, mint az méznek, mártsd ebbe az gyapotból csinált csapot, told fel az szeméremtestbe, kihozza ez az szelet.

31. Vajat, disznóháját, **szarvas szárának velejét**, tenge-riszölőt, lenmagot, bakszarvűfüvet, de ez kétfélének magvából az mely levét kifacsarsz, csinálj csapot gyapotból, mártsd ebbe melegen, és told föl az szeméremtestébe.

32. Vajat elegyíts össze **szarvas szára csontjának az velejével**, kend valamire, és tedd az fájó helyre.

33. **Szarvasnak szára csontja velejéből**, új lúdháját, vörös viaszt, vajat, aa. 1 U, azután bakszarvűfüvet és lenmagot főzz meg jól vízben lassú tűznél, szűrd meg azt, az felül megírt szerszámokat tedd ehhez, ismét újonnan főzd össze egy kevéssé, csinálj csapot gyapotból, itasd föl ez szerszámot vele, tedd az szeméremtestébe, alá nem száll az madra, sem meg nem keményedik.

Köszvény (térd gyógyítása)

36. Faolajt, égetett bort, aa. 1 F, fehér viaszt, egy font negyedrészt, óháját annyit, juhaggyat annyit, **szarvascsontnak velejét**, egy fontnak nyolcadrészt, levesticomgyökeret, egy fontnak negyedrészt.

Kéz megcsüggedése (bénulás)

37. Földi bodzának gyökerét, fokhagymát, ezeket külön törd meg, az levét facsard égetett borba, töltsd egy öreg üvegbe, csinálj jól be az üveget tésztaba, süsd meg az több kenyér között, hogy megsül, vedd ki, hasítsd ki az kenyérből az üveget, az vizet töltsd egy mázos fazékba, keress borzháját, medve- és vadmacskaháját, **lócsont velejét**, ezeket főzd meg az vízben, és tégy valami kevés viaszt hozzája, hogy keménysége legyen ennek, főzd jól meg, és hogy megfő, vedd ki, megaluszik az.

38. **Lónak csontja velejét, ebcsonnak velejét**, óháját, kígyóhagymát, törd össze ezeket, olvaszd meg és szűrd meg, ezzel kenjed az megszáradott tagokat.

Inak összevonódása (inzsugorodás?)

40. Castoreumolajt, 1½ U, **ünő szára csontjának velejét**, ebnek háját, rókának háját, aa. ½ U, castoreumot porul, 1 D, piretrumot, costust, aa. ½.

Minden testnek elszáradása

41. Ebcson velejét, lócsont velejét, ó háját, sashagymát, főzd össze és törd jól össze, azután olvaszd meg egy serpenyőben.

Hajhullás ellen

42. Tekenősbékát égess meg téglán, törd porrá azt, ehhez tégy timsót, 3 D, **szarvas szarva velejét**, 3 D, főzd meg borban ezeket, kend ezzel.

Gyermekarc szépítése, pattanások kezelése

43. Kénkövet égess meg égetett borban, azután törd porrá azt, elegyítsd össze **szarvascsontnak velejével**, kend az az az orcát, szép tiszta fényes leszen.

44. **Szarvas [láb]szárának az velejével** kenjed.

Ajakrepedezés kezelése

45. Új viaszt, baknak faggyát, **ökörsonnak velejét**, csengőfüolajt, aa. 1½ U, rózsaoajt, 1 U, sőt egy keveset.

Hideglelés ellen

47. Kostövisnek facsard ki az levét két nehezéket, **borjú szárának velejét** három nehezéket, az mennyi viasz ehhez elég, csinálj kenőirt és ezzel kenjed.

Vápas, kelevényes seb bekötésére

48. **Akárminemű négy lábú állatnak csontja velejével** kenjed az sebet.

Mérges (fertőzött?) sebre

50. Populén íret, ½ F, rózsaoajt, 1½ F, rózsáret huszon-negy nehezéket, **borjú csontjának velejét** hatvan nehezéket, óháját húsz nehezéket, útifűnek kifacsart levét és ebszőlőnek, aa. mindenikből huszonnégy nehezéket, ezeket forrald mindaddig, hogy az füvek leve elapadjon, szűrd meg, és tégy ahhoz tizenhat nehezék görög fejt, arany- és ezüsttájtéket megannyit, miniumot és terra sigillát mindenikből tíz nehezéket, ismét forraszd föl, és keverjed erősen egy lapocskával mindaddig, hogy megfeke-tedjék, azután tégy ahhoz viaszt, az mennyi elég, kámfort egy nehezéket, ez igen jó ír leszen neki.

Anacardia (mérgező növény) ellen

53. Kővér húsnak az leve is jó, disznó és lúd kővér is igen jó, és **akármilyen állatnak az veleje**, négy lábú állatnak és madaraknak is agyok veleje igen hasznos megenni.